

УДК: 94:616.927-036.22(497.11)"1915"

314.117-053.18(497.11)"1915"

COBISS.SR-ID 112502025

DOI број: 10.5937/vig2202102K

Језик рада: Српски

Примљен: 24. 10. 2022.

Прихваћен: 15. 12. 2022.

Тип рада: Оригинални научни рад

Проф. др Владимир Кривошејев, виши научни сарадник
Народни музеј Ваљево
Ваљево, Република Србија
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

УМРЛИ ОД ТИФУСА 1915. ГОДИНЕ У ПАРОХИЈАМА ЦРКАВА У ДРАЧИЋУ И КОСЈЕРИЋУ – ПРИЛОГ ДЕМОГРАФСКОЈ АНАЛИЗИ РАТНИХ ЖРТАВА

АПСТРАКТ: Иако је од завршетка Првог светског рата прошло више од једнога века, многа питања остала су отворена, међу њима и она најважнија – колике су укупне ратне жртве. Важно је знати, такође, колико је било страдалих на бојишту, а колико умрлих од последица различитих, већих или мањих епидемија, међу којима је и велика епидемија тифуса 1915. године. У овом раду презентована је кратка општа синтеза ратне епидемиолошке ситуације у Србији. Наведени су резултати посебних истраживања заснованих на анализама матичних, црквених књига умрлих, које се одnose на кретање смртности становника по годинама у различитим селима ваљевског и ужичког краја. Посебно су анализирани подаци умрлих од тифуса у дванаест села која су припадала парохјама црква у Драчићу и Косјерићу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, епидемије, тифус, 1915. година, Ваљево, Ужице, Драчић, Косјерић

У широј историјској свести упамћена је велика епидемија тифуса која се ширила Србијом од последњих дана 1914. и током прве половине 1915. године. Фактички, то је била епидемија три различите, удружене болести, са сродним симптомима и истим основ-

ним називом. Трбушни тифус се и раније периодично појављивао у војсци и међу цивилним становништвом, а затим и нешто ређе болести – пегави и повратни тифус, а вероватно и различити паратифуси. Паратифуси су били најбенигнији, док је најморталнији био пегави тифус. Истраживања А. Недока указују да је од 120 лекара, српских и страних, коју су у целој Србији умрли током трајања епидемије, убедљиво највише, 112 њих страдало од пегавог тифуса, 6 од трбушног, а 2 од рекуренса.¹ Међутим, неопходно је да се нагласи да лекари не могу да буду репрезентативни узорак. Због свог знања и веома развијене здравствено-хигијенске културе, али и због додатне бриге коју су као пацијенти добијали од колега, они су ређе умирали од релативно бенигнијег трбушног тифуса, док је међу припадницима других занимања стање било другачије. Тако је 1905. године од последица трбушног тифуса само у ваљевским касарнама умрло 9 војника, три особе више него лекара у целој Србији 1915. године. А у забитим руралним срединама, без лекарске бриге и са неразвијеним здравствено-хигијенским навикама, смртност је сигурно била и већа.

Друга велика епидемија, са драстичним последицама по становништво Србије, био је налет пандемије шпанске грознице, са главним морталним ударом на крају 1918. године. Поред наведених, било је и других епидемија које су се међу војском и локалним становништвом шириле током ратних година, али и пре њих. Обилне падавине су у пролеће 1905. године у Ваљеву довеле до изливања септичких јама у кругу касарне 17. пука, узрокујући појаву трбушног тифуса, а четири године касније дошло је до појаве дизентерије. Регистровано је да се 1905. године из ваљевског 17. пука од тифуса разболело 136 војника (16% од укупног састава). Из њихове касарне епидемија се проширила и на друге војне објекте. Оболено је 5 војника из 5. пука, један возар и 9 болничара (22,5% од 40). Очигледно је да су, због природе свога посла, болничари били најугроженији. Како је поменуто, умрло је 9 војника (5,96% од укупног броја оболелих).²

Касарна из које је зараза кренула саграђена је 1885. године, а хигијенско-здравствени проблеми уочени су убрзо по њеном увођењу у функцију. На то указују констатације начелника санитета др Мике Марковића, писане осам година касније (1893. године): „При пра-

¹ Александар Недок, *Рат Србије са Аустроугарском: рад српског војног санитета* (Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво – Архив Војводине, 2021), 223.

² Милан Пецић, „Епидемија тифуса у 17. пешадијском пуку 1905”, *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 11, (1905), 489-499; Сима Карановић и Д. Петковић, „Истина о сузбијању трбушног тифуса у Ваљевском гарнизону”, *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 3, (1906), 119-133; Здравко Ранковић, *Ваљевска болница: споменица о њеној 140. годишњици* (1867–2007). (Ваљево: Издавачко предузеће Колубара, 2007).

вљењу планова за касарне и одређивање земљишта на коме ће се ове подићи ваља увек саслушати лекарско мишљење, јер није довољно да су нам касарне само архитектонски лепе, а земљиште и његова околина за вежбање подесно, већ ваља водити рачуна и о хигијенским захтевима, као што се у целом образованом свету и чини. Да су приликом подизања нових касарни у Пироту, *Ваљеву* (подвукао ВК!), Горњем Милановцу и т. д. надлежни хтели да чују и лекарско мишљење, нити би се онаквог система касарне, нити на онако неподесном и нездравом земљишту, подизале.”³

Мање изоловане епидемије различитих болести биле су честе у сеоским, планинским и забаченим крајевима. Уочавале су се на ограниченим територијама појединих села или групе села, а да се понекад у суседним областима нису појављивале. Смртност од њих је неретко била релативно велика.⁴ Томе је доприносио, с једне стране, недостатак имунитета због нередовне и лоше исхране, а с друге неповољни хигијенски услови живота и недостатак хигијенско-здравствене културе, као и тежа приступачност лекарској бризи. У сеоским срединама била је уобичајена егзистенција у породичним задругама, са великим бројем чланова домаћинства, својеврсним полуколективним смештајем и исхраном из истих посуда, као и непознавање основних мера превенције и самолечења.

На начин живота на селу указује М. Лукић, када на основу сећања савременика описује прилике у Рачанском срезу: „Кућа је била обична шупа, где је била скроз отворена до крова. У спаваћу собу, где је цео дан уношена мокрина од обуће и од одела, а ноћу сва обућа сушена и остало мокро одело и то са чељадима у просторији где спавају. У оваквим приликама није ни чудо што је умирање било велико, особито код деце.” Као разлоге болести Лукић наводи и лошу исхрану, која је додатно била некавалитетна и недовољна током „гладних година”: „Према упутима дошла је свеколика сиротиња, из среза да прими жито, али га није добила, нема... /.../ гледао сам како људи угинуле коње черупају као гаврани.”⁵ Из таквих средина људство је упућивано у војску, у мирнодопским и ратним условима.

³ Владимир Кривошејев, „Ваљевска касарна на Илици”, *Саопштења*, бр. 50, (2018), 335-349; Владимир Станојевић, „Историја српског ратног санитета”, у: *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство*, ур. Владимир Станојевић (Београд 1925, реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 216.

⁴ Видети даље, као и у: Владимир Кривошејев, „Загонетне локалне епидемије дизентерије у Србији крајем лета и током јесени 1918. године”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 105, (1/2022), 71-86; Владимир Кривошејев, Епидемије у Србији током ратних година 1912–1918., (Нови Сад: Прометеј, у процесу припреме за штампу).

⁵ Милован Лукић, „Рачани у Првом светском рату 1914–1918. године: Прилог поводом 100 година од Првог светског рата”, *Историјска баштина*, бр. 23, (2014), 79–110.

Ратне жртве и последице епидемија

Ратни услови живота током Првог и Другог балканског рата (1912–1913) и Првог светског рата (1914–1918) додатно су довели до кулминације разних болести. Концентрација великог броја људи на једном месту, масовна кретања становништва, живот у нехигијенским условима и општа немаштина, неке су од карактеристика ратног окружења које погодују развоју заразних болести и њиховом преласку из ендемије у епидемију. Најпознатије су поменуте епидемије тифуса и шпанске грознице, које су однеле бројне људске жртве.

Иако је од завршетка Великог рата прошло више од једнога века, број ратних жртава још увек није прецизно утврђен, а тиме није раздвојен број страдалих услед борбених дејстава од страдалих од различитих ратних епидемија, као и од других узрока. Према проценама начињеним после рата, које су, по свему судећи, биле паушалне, од последица различитих епидемија током свих ратних година (1912–1918), у Србији је страдало око 360.000 људи, од чега је око 135.000 умрло од тифуса током 1915, од шпанске грознице 1918. године упокојило се око 115.000, а преосталих око 110.000 од свих осталих болести током свих шест ратних година.⁶ С друге стране, укупне ратне жртве процењују се на око 600.000 до више од милион живота.⁷ Ова тренутна непрецизност спречава иоле конкретније одређивање удела епидемијских смрти у укупном броју страдалих, тако да се он креће у широком опсегу од око једне трећине до више од половине.

Циљ овога рада јесте да наведена питања додатно отвори кроз анализе узрока смрти на сеоским територијама парохија цркве у Драчићу поред Ваљева и Косјерићу у Ужичком округу. Тежиште тих анализа је на смртности током првих шест месеци 1915. године, када је харала ве-

⁶ Драган Микић, Александар Недок и Бранислав Поповић, „Заразне болести у српској војсци и народу 1914. и 1915. године”, у: *Српски војни санитет 1914–1915. године*, ур. Александар Недок и Бранислав Поповић (Београд: Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, 2010), 181–204; Драган Микић и др., „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године”, *Војносанитетски преглед*, вол. 65 (2008. супл.), 59–69; Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. са посебним освртом на ваљевски крај*, (Нови Сад– Београд: Прометеј – РТС Издаваштво, 2020); Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији : од занемарене до погубне болести* (Нови Сад: Прометеј, 2023, у процесу припреме за штампу).

⁷ Видети више: Миле Бјелајац, „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева”, *Токови историје*, бр. 1, (2021), 41 – 84; Александар Животић, „Допринос српске војске савезничкој победи у Првом светском рату” у: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, ур. Михаило Војводић (Београд: Српска академија наука и уметности, 2021), 248 – 262.

лика тифусна епидемија. Она, као и шпанска грозница, оставиле су веома велике последице, мада се њихов међусобни однос знатно разликује од једне до друге територије. Примера ради, према истраживањима Т. Миленковића, од последица шпанске грознице је током два месеца трајања морталног таласа, на територији Трстеничког среза умрло 1.267 људи, док је епидемија тифуса током првих пола године 1915. однела животе 875 мештана.⁸ Индикативан је и пример презентације садржаја протокола умрлих у азбуковачком крају, које је педантно анализирао локални хроничар М. Младеновић.⁹ По спровођењу додатних ауторских анализа може се уочити да је у селима за која постоје сачуване књиге умрлих из времена обе епидемије, тифус однео 611 живота, а шпанска грозница нешто више – 613.¹⁰ Поред тога, треба нагласити да у жртве тифуса нису убројане само жртве из времена епидемије, из прве половине 1915, већ је пописано неколико десетина упокојених и пре епидемије, од 1912. до 1914. и после, од средине 1915. до 1918, па и пар умрлих до 1920. године. Уочава се да је у Крагујевцу више људи умрло од шпанске грознице него од тифуса. С. Степановић је изнео податак да су од 1.304 упокојена током 1915. године, њих 152 били жртве пегавог тифуса, док су, од 717 преминулих 1918. године, најмање 209 (179 парохијана и 30 особа са стране) били жртве шпанске грознице.¹¹

Насупрот овим примерима, истраживања М. Ђенића указују на то да је у једанаест села златиборског среза, за које постоје упоредни подаци, полугодишња епидемија три тифуса збирно усмртила 995, а двомесечна епидемија шпанске грознице 709 особа.¹² На изразито већу смртност током првих пола године 1915, у време епидемије тифуса, већу него у време пандемије шпанске грознице, указују и анализе уписа у различите књиге умрлих из јужног дела ваљевског и северног дела ужичког краја, што показују и следеће табеле са приказом броја умрлих по годинама, пре и током рата (прилог 1 и прилог 2).¹³

⁸ Тома Миленковић, *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918*. (Београд: Институт за савремену историју, 2007), 160–162.

⁹ Милан Младеновић, *Азбуковица у паклу рата 1914–1918, цивилне жртве* (Љубовија: Библиотека Милован Глишић, 2015).

¹⁰ Села су: Дрлаче, Леовић, Горња Буковица, Цапарић, Врхпоље, Савковић, Торник, Горња и Доња Оровица, Горња и Доња Љубовића, Постање и Доње Кошље.

¹¹ Степановић Славко, „Велики рат 1914–1918 кроз протоколе умрлих црква крагујевачких”, *Изолагања са стручног скупа: Дванаести архивски дани Архива у Суботици*, 27. септембар 2019, (приступљено 14. 11. 2020). <http://suarhiv.co.rs/files/arhivski-dani/dvanaesti-arhivski-dan/Slavko-Stepanovic.pdf>; В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919*.

¹² Ђенић Милисав, „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”, *Ужички зборник*, бр. 14, (1985), 151–164.

¹³ Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве грачаничке (Пођута), храма Светог Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за

Прилог 1 – Број уписа умрлих по годинама у парохијама ваљевског краја 1911–1919.¹⁴

	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.
Пустиа	87	94	159	231	466 (400 током првих 6 месеци)	59	47	189 (146 од шпанске грознице)	96
Грачаница	-	109	127	120	399 (310 током првих 6 месеци)	86	46	188 (144 од шпанске грознице)	93
Ћелије	70	101	101	111	-	45	47	216 (156 од шпанске грознице)	60
Драчић	34	81	96	104	300 (261 током првих 6 месеци)	33	38	113 (73 од шпанске грознице)	39

1911–1928. годину; Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве драчићке, храма Светих Апостола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве каранске, храма Светих Благовести, за уписивање умрлих, за период 1914–1917; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве косјерићке, храма Рождества Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1909–1931; Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве пустињске (Поћута), храма Светог Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. годину; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве ражанске, храма Упокојенија Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1903–1929; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве севојничке, храма Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1907–1918; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве севојничке, храма Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1992–1893 и 1918–1923; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве сечоречке, храма Светог Великомученика Георгија, за уписивање умрлих, за период 1915–1919; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве стапарске, храма Светог Архистратига Михаила, за уписивање умрлих, за период 1913–1932; Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве ћелијске (Ћелић), храма Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1903–1921. годину.

¹⁴ Према наведеним парохијским књигама умрлих (видети горе). Током већине ратних година, у оквиру сегмента за једну годину, наилази се на ретроактивне уписе из претходних година. Полугодишњи пресек 1915. године, који оквирно указује на умрле од туфуса (иако нису сви умрли од те болестимада се умирало од тифуса и током наредних месеци), начињен је до првог уписа из јула, мада се и у овом случају срећу каснији ретроактивни уписи. Број умрлих од шпанске грознице према: В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919.* и В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији: од занемарене до погубне болести.*

УМРЛИ ОД ТИФУСА 1915. ГОДИНЕ У ПАРОХИЈАМА ЦРКАВА У ДРАЧИЋУ И КОСЈЕРИЋУ

	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.
<i>Бранкови- на</i>	-	-	-	-	452 (378 током првих 6 месеци)	36	27	92 (48 од шпанске грознице)	74
<i>Дивци</i>	-	-	-	-	201 (164 током првих 6 месеци)	43	37	79 (29 од шпанске грознице)	49

Прилог 2 – Број уписа умрлих по годинама у парохијама ужичког краја
1911–1919¹⁵

	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.
<i>Сеча Река</i>	-	-	-	-	707 (571 током првих 6 месеци)	144	129	482 (342 од шпанске грознице)	-
<i>Севојно</i>	93	74	102	110	296 (242 током првих 6 месеци)	97	59	202 (133 од шпанске грознице)	-
<i>Косјерић</i>	44	43	120	46	300 (216 током првих 6 месеци)	66	103	88 (62 од шпанске грознице)	36
<i>Ражана</i>	48	42	56	36	106 (79 током првих пар месеци)	63	74	146 (112 од шпанске грознице)	-
<i>Субјел</i>	-	-	-	-	517 (433 током првих 6 месеци)	159	162	263 (199 од шпанске грознице)	23 (до по- четка маја)
<i>Стапар</i>	-	-	67	123	303 (278 током првих 6 месеци)	53	47	101 (85 од шпанске грознице)	48

Презентоване табеле указују на потребе за даљим анализама које би дале конкретне бројеве жртава епидемије тифуса, као и разноврсне статистичке показатеље, пре свега проценат који су упокојени чинили у укупном становништву, што је за последице шпанске грознице већ учињено, као и на старосну и полну структуру умр-

¹⁵ Исто.

лих.¹⁶ Сходно томе, овде ће бити презентовани резултати додатних анализа које се односе на по једну парохију из Ваљевског и из Ужичког округа: драчићку и косјерићку.

Последице епидемије тифуса у парохији цркве села Драчић

Драчићка парохија је једна од парохија у оквиру Ваљевског среза истоименог округа. Организована је око драчићког храма Светих апостола. Књига умрлих из ове цркве сачувана је за период од 1907. до 1925. године.¹⁷ Парохијска територија је обухватала већи део тадашње сеоске општине Драчић, која се састојала од девет села, али је њој припадало осам села (Драчић, Равње, Зарубе, Бачевци, Бранговић, Ковачице, Пријездић и Белић). Девето село из општине био је Дегурић, који је као приварошко насеље по црквеној администрацији припадао парохији цркве у Ваљеву. Парохија се простирала у брдским областима северних обронака ваљевских планина, с тим што су села Драчић и Белић ближа и приступачнија вароши, а остала су удаљенија.

У предратним годинама без изразитијих епидемијских налета уобичајена годишња смртност у драчићкој парохији била је око 60 особа (мало више од једне смрти недељно), али је 1909. године умрло знатно више парохијана – 146. Према уписима у књигу умрлих, уочава се да су узроци повећања смртности били шарлах (21 жртва), велики кашаљ (11 жртва), али пре свега срдобоља, односно дизентерија, која је однела 43 живота. Те три болести биле су узрок 75 смртних случајева, више од 50% умрлих током целе године. Већ наредне 1910. године, укупан број умрлих у драчићкој парохији спао је испод претходног просека на 39, а наредне 1911. на 34 умрла. Затим је, 1912. и 1913. године, број упокојених повећан је на 81 и 96. Мада је реч о ратним година балканских ратова, током њих је у ратним дејствима страдало само 10 војника, рачунајући и двојицу умрлих од колере у војним болницама. Већина умрлих били су болесни, па су се упокојили услед веома различитих болести, а да се тих година ниједна посебно не истиче. Релативно слична ситуација се поновила и у првој години Великог рата. Током 1914. године у књигу умрлих је уписано 104 особе, од којих само 8 услед ратних дејстава, мада су још 3 (укупно 11) накнадно уписане наредне године. Апсолутна већина упокојених у првој ратној години умрла је од разних болести, мање од старости, а регистровано је и једно самоубиство.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве драчићке, храма Светих Апостола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину.

У наведеном примеру, као и на примеру косјерићке парохије, број погинулих био је релативно мали у односу на број умрлих од болести. Слично је уочено и у суседној парохији цркве грачаничке. Од 236 упокојених током 1912. и 1913. године, 27 су били војници страдали у два балканска рата. За шесторицу је уписано да су погинули на фронту у Првом балканском рату, а за двојицу у Другом балканском рату; један војник је накнадно умро од задобијених рана; 5 војника је умрло од болести (колера и тифус) у болницама у Скопљу, Ваљеву, Београду и Нишу, док за 14 страдалих није уписан узрок смрти. За то време, 5 мештана је умрло у својим кућама од колере. Близу наведених парохија налази се манастир Ћелије у чијој нурији није било забележених смрти на фронту током 1912/13. године, али је 6 особа умрло од колере у свом селу (Лесковице).

Према попису становништва из 1910. године, у наведених осам села драчићке парохије живело је 2.860 становника, а према аустроугарском попису из 1916. године 2.355.¹⁸ Аустроугарски попис је реализован у јулу 1916, док је претходни окончан у децембру 1910. године. Дакле, у међупериоду од пет и по година број становника у парохији је смањен за 505, односно 17,66%. Тај број и проценат представљају тренутни ратни мањак, будући да на смањење броја становништва нису утицали само смртни случајеви, већ и тренутна одсутност мештана који су се у тренутку пописа налазили ван парохије, углавном као војници на Солунском фронту или као заробљеници и интернирци у различитим логорима.

Од почетка 1911. када је завршен први попис, до средине 1916. када је отпочео наредни, у књизи умрлих цркве у Драчићу регистровано је 637 уписа смртних случајева. Прелиминарно, то указује на то да је у односу на резултате пописа из 1916, за пет и по година, умрло 22,27% становника. Логично би било да је реалан број и проценат упокојених, а претходно пописаних, нешто мањи, јер се мора имати у виду да је у наведеном периоду умро и изванредан број деце која нису била рођена у време пописа, а њих је само од тифуса, током првих шест месеци 1915. године, умрло више од двадесет. Током свих ратних година највећа смртност је регистрована управо у тој години; у књигу умрлих уписано је 300 упокојених, од којих је 261 умрло током првих пола године, што представља 87% умрлих током целе 1915. године, односно 40,79% умрлих током пет и по година између два пописа (почетак 1911 – средина 1916. године), али и 34,12% од свих умрлих током ратних година 1912–1918 (765).

¹⁸ *Ortsverzeichnis für das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens* (Belgrade 1917); објављено у: Љубодраг Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 34, (2000), 159-170.

Директан узрок драстично повећаног броја умрлих током прве половине 1915. године била је велика епидемија тифуса. Први смртни случајеви од тифуса су у књизи цркве у Драчићу регистровани још током октобра 1914. године. Од 5. октобра до краја године тифус је био узрок 9 смртних случајева. Претпоставља се да се радило о спорадичним, неепидемијским случајевима трбушног тифуса, који се повремено среће и у редовним условима, и у војсци и међу цивилима, а нешто чешће током нерегуларних ситуација које рат доноси. Изузетак, као део епидемије, могле би бити две смрти на самом крају децембра, када започиње епидемијски удар, са пегавим тифусом као водећим узрочником смрти, који свој максимум достиже у 1915. години.

Први смртни случај 1915. године у драчићкој парохији забележен је већ 1. јануара, а узрок је био *непознат*. Потом следе смртни исходи услед старости, шарлаха и малих богиња, а прве две смрти чији је узрок *тифус* забележене су 5. јануара, од када се од њега оболева скоро свакодневно; неретко умире више особа у истом дану. Спорадично се срећу и уписи смрти услед других узрока. Број умрлих од тифуса се смањује после више од четири месеца. Од средине маја од ове болести не умире се више свакодневно, нити чешће него од других болести. Током јуна, када је уписана смрт 16 особа, од којих три ретроактивно, од тифуса су умрле само две особе, а затим у јулу још две. Од тада је најчешћи узрок умирања дифтерија (гушобоља), која се јавља још од пролећа.

Од првог дана јануара до краја јуна 1915. године, што је оквирни период трајања епидемије, за 17 преминулих је као узрок смрти уписано: *непознато, непозната болест*, или је рубрика о узроку смрти остављена непопуњена. Шеснаест особа је умрло од *старости*, од којих је за једну особу од 65 година уписано: *општа изнуреност – слабост*; 12 особа умрло је од *гушобоље – дифтерије*, 8 од *запаљења плућа*, 7 од *малих богиња*, 4 од *туберкулозе (јектике, сушице)*; од *коњиктака – коњиктака на леђима* умрла су 3 парохијана, као и 3 од *шарлаха*, за једну особу средњих година уписано је да је умрла *напрасно*; једна особа је умрла од *запаљења мозга*, једно трогодишње дете услед *опште слабости од рођења*; 2 особе су умрле од последица ранијег рањавања, 2 су извршиле самоубиство, а 3 особе које су погинуле у ранијим борбама (1914. године) уписане су накнадно.

Од 261 уписа из прве половине 1915. године 258 се односи на преминуле у то време. Разни бројни, претходно наведени узроци довели су до смрти 77 особа, а за 181 је регистровано да је умрла од тифуса, с тим што је за 172 као узрок смрти уписано само *тифус*, за пет је констатовано *пегави тифус*, за једну *тифусна грозница*, за две од *тифуса и рана*, а за једну *тифус и запаљење плућа*.

Наведена 181 особа умрла од тифуса представља 70,15% од 258 упокојених током првих пола године 1915, али и 28,41% од 637 смртних случајева регистрованих за пет и по година између два пописа (почетак 1911 – средина 1916), као и 34,22% од 529 смртних случајева регистрованих у књизи упокојених током оквирних четири и по године трајања рата (од почетка августа 1914. до краја 1918.). Наведени број преминулих од тифуса представља 6,33% од 2.860 парохијана пописаних 1910. године. С друге стране, у истој парохији пандемија шпанске грознице 1918. године однела је 73 живота, односно 3,10% у односу на 2.355 житеља пописаних 1916.¹⁹

По свему судећи, у овој парохији су последице тифусне епидемије биле знатно драстичније од последица пандемије шпанске грознице. Потребно је да се додатно истакне да је током ратних дејстава 1912. и 1913. године страдало само 10 војника, рачунајући и двојицу умрлих од колере у војним болницама, док је од последица борби у 1914. години страдало 11 парохијана. Збирни број од 21 погинулог током више година ратовања једнак је броју умрлих од шарлаха 1909. године.

Неопходно је да се представи и старосна и полна структура 181 особе умрле од тифуса током трајања епидемије. Детаљна анализа указује на нешто већу смртност мушкараца него жена, али не драстичну: 97:84 (53,6% : 46,4%), и на знатно већу смртност особа старијих од 40 година него млађих: 114:67 (63% : 37%).

Прилог 3 – Старосна и полна структура умрлих од тифуса у парохији цркве у Драчићу током прве половине 1915. године

	0-3	4-6	7-15	16-20	21-25	26-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71+	
Жене	6	7	5	2	4	2	5	23	20	9	1	84
Мушкарци	6	5	3	7	7	4	4	22	23	13	3	97
	12	12	8	9	11	6	9	45	43	22	4	181

Последице епидемије тифуса у парохији цркве у Косјерићу

У центру косјерићке парохије налазило се истоимено насеље, које је представљало и центар Косјерићког среза Ужичког округа, као и истоимене општине. Парохији косјерићке цркве *Рождества Свете Богородице* припадала су села: Косјерић, Галовић и Дубница, као и део села Брајковић, који је делом гравитирао и суседној субјелској парохији. Према попису из 1910. године, на парохијској територији је живело

¹⁹ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919*, 146.

око 2.900 становника, а шест година касније, према аустроугарском попису, око 2.350.²⁰

У ретким годинама које се могу сматрати регуларним, без епидемија, годишња смртност у парохији цркве у Косјерићу кретала се у опсегу од 40 до 50 (мање од једног умрлог недељно).²¹ Такав број умрлих је регистрован и 1911. и 1912. године, па и у ратној 1914, када је, према уписима у књигу умрлих, само двоје страдало на фронту. Међутим, 1909. регистрована је повећана смртност – 121 упокојени, са срдобољом као главним узроком. Благо повећана смртност уочава се и 1910, када умиру 62 особе. Као узрок смрти преовлађују кашаљ и запаљење плућа. Знатно повећање смртности уочава се 1913. године. Од 120 упокојених 3 је страдало у борбеним дејствима, једна особа је умрла од колере, а 60 људи од *краси* – богиња.

Као што је и очекивано, у тифусној 1915. години страдало је знатно више особа, игром случаја и овде тачно 300, а од тога 216 током прве половине године. У том полугодишњем периоду 32 особе су умрле од *гушобоље*, 6 од *запаљења плућа* и 5 од *кашља*. *Туберкулоза* је била узрок 4 смрти, *водена болест* и *шарлах* по 3; 2 особе су умрле од *старости*, 2 детета јер су *слабо рођена*, а једна средовечна особа је умрла *напрасно*. Остали су преминули од последица *тифуса*. Та болест није узроковала ниједну смрт у претходној 1914. години, али масовно умирање од ње, без конкретизовања врсте, почиње већ са првим данима 1915. године, и ређе се јавља од краја маја. До краја јуна ова болест однела је 157 живота. У другој половини године било је знатно мање смртних случајева изазваних тифусом; током тог постепидемијског периода регистровано је још само 9 умрлих од те болести.

Имајући у виду наведене податке, уочава се да 157 особа умрлих од тифуса током трајања епидемије представља: 72,69% од 216 парохијана умрлих током полугодишњег трајања епидемије, 52,33% од 300 умрлих током целе 1915. године, као и око 5,4% од око 2.900 становника пописаних 1910. године. И овде је тифус однео знатно више жртава него шпанска грозница (62).

²⁰ *Ortsverzeichnis für das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens* (Belgrade 1917); објављено у: Љубодраг Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у светском рату: губици у становништву од 1912–1918. године”, *Ужички зборник*, бр. 14, (1985), 137–158.; узет је у обзир укупан пописан број становника села Косјерић, Галовић и Дубница, као и 50% од броја пописаног становништва из Брајковића.

²¹ Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве косјерићке, храма Рождества Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1909–1931.

У односу на полну и старосну структуру преминулих, закључује се да су већина преминулих били мушкарци: 88, са нешто већим учешћем него у драчићкој парохији – 56,05%, а двотрећинску већину преминулих, 105 односно 66,88%, чинили су старији од 40 година.

Прилог 4 – Старосна и полна структура умрлих од тифуса у парохији цркве у Косјерићу током прве половине 1915. године

	0-3	4-6	7-5	16-20	21-25	26-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71+	
Жене	1	1	5	3	2	3	8	10	17	14	5	69
Мушкарци	2	1	2	5	1	7	11	15	25	15	4	88
	3	2	7	8	3	10	19	25	42	29	9	157

Закључна разматрања

Процењено је да су све епидемије заједно, које су захватале војску и становништво од 1912. до 1918. године однеле око 360.000 живота, с тим да је велика епидемија тифуса усмртила око 135.000, а каснија пандемија шпанске грознице из 1918. око 115.000 људи. Све остале ратне болести однеле су око 110.000 живота. Који је то удео у укупној ратној жртви тешко је одредити, будући да се процене броја свих страдалих крећу у распону од око 600.000 до више од један милион. Остављајући ово питање и даље отвореним, као путоказ за будућа опсежна истраживања, неопходно је започети са анализама страдања у територијалним микројединицама, уз додатну свест о могућим великим разликама у ситуацијама на различитим територијама. У недостатку других историјских извора, најкориснији показатељи за одговоре на наведена питања могу се наћи у црквеним, матичним књигама умрлих. При томе, мора се имати у виду да књиге умрлих, иако званични државни документи, могу да садрже и грешке и пропусте, који настају из различитих разлога. За почетак су одабране књиге умрлих из две парохије: драчићкој у Валељевском, и косјерићкој у Ужичком округу.

Анализа књига умрлих из наведених парохија указује да је у 12 села две парохије, према попису из 1910. године, живело 5.760 становника. Током четворогодишњег периода, од 1912. до 1915. (године балканских ратова и прве две године Великог рата, закључно са годином у којој се развијала велика епидемија тифуса), на њиховој територији је регистрована смрт 1.090 парохијана, што представља 18,92% становништва пописаног 1910. године. Највећа смртност уочава се управо у „тифусној” 1915. години, када је у књиге умрлих из обе парохије уписано 600 упокојених, од којих 477 током првих

пола године, у време трајања епидемије тифуса. Као узрок смрти тифус је уписан код 338 упокојених, што представља 31% свих уписа током те четири године, а 5,87% од становника пописаних 1910.

У односу на полну и старосну структуру жртава тифуса током трајања епидемије, уочава се нешто већа смртност мушкараца (185 – 54,73%) него жена, и изражено већа смртност особа старијих од 40 година (219 – 64,79%) него млађих.

Поред тифуса, у наведеном периоду се као узроци смрти уписују и бројне друге болести, најчешће дифтерија (гушобоља), запаљење плућа, богиње, туберкулоза и сл. Упркос очекивању, имајући у виду ратне године, међу ређим узроцима смрти биле су погибије на бојном пољу, рачунајући и касније смрти од последица рана. Од 752 преминуле особе за које узрок смрти није био тифус, у књигама умрлих је регистровао само 27, односно 2,48% тако упокојених, што је мање од броја умрлих од последица локалних, мањих епидемија по појединим селима (само су богиње у 1913. години у косјерићкој парохији однеле 60 живота).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге, књиге умрлих.

Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге, књиге умрлих.

Објављени извори:

Ortsverzeichnis für das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens, Belgrade 1917.

Поповић, Љубодраг. „Прилози за историју ужичког краја у светском рату: губици у становништву од 1912–1918. године”. *Ужички зборник*, бр. 14, (1985), 137–158.

Поповић, Љубодраг. „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату”. *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 34, (2000), 159–170.

Литература:

Бјелајац, Миле. „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева”. *Токови историје*, бр. 1, (2021), 41–84.

Ђенић, Милисав. „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”. *Ужички зборник*, бр. 14. (1985), 151–164.

Животић, Александар. „Допринос српске војске савезничкој победи у Првом светском рату”. У: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*. Уредник Михаило Војводић, 248–262. Београд: Српска академија наука и уметности, 2021.

Карановић, Сима и Петковић, Д. „Истина о сузбијању трбушног тифуса у Ваљевском гарнизону”. *Српски архив за целокупно лекарство*, бр. 3, (1906), 119–133.

Кривошејев, Владимир. „Ваљевска касарна на Илици”. *Саопштења*, бр. 50, (2018), 335–349.

Кривошејев, Владимир. *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*. Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС Издаваштво, 2020.

Кривошејев, Владимир. *Епидемија шпанске грознице у Србији: од занемарене до погубне болести*. Нови Сад: Прометеј, 2023 (у процесу припреме за штампу).

Кривошејев, Владимир. „Загонетне локалне епидемије дизентерије у Србији крајем лета и током јесени 1918. године”. *Зборник Матице српске за историју*, бр. 105 (2022), 71–86.

Кривошејев, Владимир. *Епидемије у Србији током ратних година 1912–1918*. Нови Сад: Прометеј, 2023 (у процесу припреме за штампу).

Лукић, Милован, „Рачани у Првом светском рату 1914–1918. године: Прилог поводом 100 година од Првог светског рата”. *Историјска баштина*, бр. 23 (2014), 79–110.

Микић, Драган, Бранислав Поповић, Радован Чеканац, Петар Ђурчић, Јово Зељковић и Мирослав Видановић. „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године”. *Војносанитетски преглед*, вол. 65, (2008 супл.), 59–69.

Микић, Драган, Александар Недок и Бранислав Поповић. „Заразне болести у српској војсци и народу 1914. и 1915. године”. У: *Српски војни санитет 1914–1915. године*. Уредници Недок Александар и Поповић Бранислав, 181–204. Београд: Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, 2010.

Миленковић, Тома. *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918*. Београд: Институт за савремену историју, 2007.

Младеновић, Милан. *Азбуковица у паклу рата 1914–1918, цивилне жртве*. Љубовија: Библиотека Милован Глишић, 2015.

Недок, Александар. *Рат Србије са Аустроугарском: рад српског војног санитета*. Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво – Архив Војводине, 2021.

Пецић, Милан. „Епидемија тифуса у 17. пешадијском пуку 1905”. *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 11, (1905), 489–499.

Ранковић, Здравко. *Ваљевска болница: споменица о њеној 140. годишњици (1867–2007)*. Ваљево: Издавачко предузеће Колубара, 2007.

Степановић, Славко. „Велики рат 1914–1918 кроз протоколе умрлих цркава крагујевачких”. Излагања на стручном скупу: Дванаести архивски дани Архива у Суботици, 27. септембар 2019. (приступљено 14. 11. 2020). <http://suarhiv.co.rs/files/arhivski-dani/dvanaesti-arhivski-dan/Slavko-Stepanovic.pdf>.

Станојевић, Владимир. „Историја српског ратног санитета”. У: *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство*. Уредник Станојевић Владимир, 7–230. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војно-издавачки и новински центар 1992).

Dr. Vladimir Krivošejev, Senior Research Fellow

National Museum, Valjevo

Valjevo, Republic of Serbia

E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

DIED FROM TYPHUS IN 1915 IN THE PAROCHIAL TERRITORIES OF THE DRAČIĆ AND KOSJERIĆ CHURCHES: PAPER ON DEMOGRAPHIC ANALYSIS OF WAR VICTIMS

(Summary)

Although more than a century has passed, many questions have been unanswered, and the most important of them are related to a total number of war victims, as well as the shares of the murdered on the battlefield and dead from the consequences of various, big and small epidemics, including large typhus epidemic in 1915. In this paper, a general synthesis of epidemic situation during the war in Serbia has been presented, as well as the results of the specific research related to mortality changing according to years in various villages of the Valjevo and Užice area done by analysis of records in registry books and church death registry books. This research has shown that mortality was much bigger (about three times) than average mortality in previous years, approximately depending on village, 75%–85% of the dead passed away during the first half of the year, during the typhus epidemic.

In addition, profound research of the mortality in the parishes of the churches in Dračić and Kosjerić showed that 5760 inhabitants lived in 12 villages according to the census from 1910. During the four-year period, from 1912 to 1915 (those were the years of the Balkan wars and the first two years of the World War I ending in the year when great typhus epidemic developed)

deaths of 1090 parishioners were registered and that was 18.92% of the population registered in 1910. The main cause of the deaths was various diseases, although in 1914 there were many war actions, and in the death records only 11 direct war victims were registered. The greatest mortality rate was noted in the "typhus year", in 1915, when the informal armistice lasted most of the year. Out of 600 deceased, 477 died during the first half of the year. Typhus was noted as a cause of the death for 338 of the deceased, and it presented 31% of all the records during those four years, and 5.87% out of the inhabitants recorded in 1910.

Regarding sex and age structure of the typhus victims during the epidemics, out of 338 deceased a bigger mortality rate of men was noted (185–54.73%) than women, and a much bigger mortality rate of the persons over 40 (219– 4.79%) than younger persons.

KEY WORDS: *First World War, epidemics, typhus, 1915, Valjevo, Užice, Dračić, Kosjerić*